

ПРАВНИЯТ СТАТУТ НА ЛИЦАТА С ПСИХИЧЕСКИ УВРЕЖДЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ

Илиана Боюклиева¹

Резюме: Статията разглежда въпроси на българското законодателство, свързани с правния статус на лицата с психически увреждания. Анализира се националното законодателство по отношение на правния статут на лицата с психични увреждания, като се очертават проблемите на тяхната правоспособност, недееспособност и основни права. В този контекст се прави

сравнение на българската правна рамка с Конвенцията за правата на хората с увреждания. В заключение, необходима е правна реформа, която да регулира в детайли правния статут на тези лица в синхрон с международните принципи.

Ключови думи: лица с психически увреждания, правен статус, правоспособност, недееспособност, основни права

През последните години в България все по-често се обсъжда темата за правния статут на лицата с психически увреждания. Особена актуалност темата придобива, след като Република България ратифицира Конвенцията за правата на хората с увреждания (КПХУ) на 26 януари 2012 г.,² което се явява предпоставка за обсъждането на проблемите относно правния статут на тази категория лица в България, като най-вече се засяга въпросът за националното ни законодателство, което не съответства на чл. 12 от КПХУ. Визираната наднационална разпоредба акцентира върху равнопоставеността на хората с увреждания, като подчертава признаването на тяхната правоспособност и дееспособност, правото да упражняват самостоятелно гражданските си права, да бъдат зачетени волята и предпочитанията им, също така равнопоставеност в право на собственост и наследяване на имущество, право на самостоятелно вземане на финансови решения. В България често лицата с психически увреждания по презумпция се приемат за недееспособни и съответно същите не попадат в кръга на правните субекти, които могат самостоятелно да упражняват редица основни права и/или да защитават самостоятелно същите. Именно това поражда колизията между

¹ Докторант в департамент „Право“ на Нов български университет, ел. поща: iliana@bulgarialegal.bg

² Конвенцията за правата на хората с увреждания е приета от ООН на 13.12.2006 г. На 23.12.2010 г. Конвенцията бе ратифицирана и от Европейския съюз, като през последните няколко години Съюзът ясно залага основните стандарти на Конвенцията в политическите и нормативните си актове. Към настоящия момент, от 27-те държави членки на ЕС, 24 държави са я ратифицирали, а останалите са я подписали, без да са я ратифицирали (Република Ирландия, Кралство Холандия и Финландия). Сред държавите в Европа, които са стартирали реформа на законодателството си във връзка със запрещението, настояничеството и попечителството, са Чехия, Хърватия, Ирландия, Латвия, Словакия, Испания.

българското законодателство и заложените принципи в КПХУ, изискващи да се осигури равенство пред закона, като се зачитат волята и предпочитанията на лицата с увреждания (чл. 12, т. 4 от Конвенцията).

Целта на настоящата статия е да се анализира българското законодателство по отношение на правния статут на лицата с психически увреждания, очертавайки проблемите на тяхната дееспособност, равнопоставеността и възможността за упражняване на основни права от същите, като съответно в тази връзка се съпостави националната ни правна рамка с разпоредбите на Конвенцията за правата на хората с увреждания. За целите на настоящото изложение под „лица с психически увреждания“ ще разбираме всички хора с интелектуални увреждания и психосоциални разстройства, ограничени или лишени от дееспособност. Основание за това е липсата на легална дефиниция за лице с психическо (или ментално) увреждане в нашето законодателство. Поради което терминът „лице с психическо увреждане“ в настоящата статия ще обхваща пълнолетните лица, които са както ограничено за претени, така и поставените под пълно запрещение въз основа на налична диагноза за психическо заболяване.

Изхождайки от българското гражданско право, което признава физическите лица като един от трите вида субекти на правото, то и лицата с увреждания следва да ги обозначим като гражданскоправни субекти. Освен това като правни субекти същите се идентифицират чрез определени от правото белези, които образуват техния правен статут (правно положение). Също така в доктрината е застъпено виждането, че както правоспособността, така и дееспособността на физическите лица са необходима характеристика за определянето на категорията правен субект, която е свързана с човешката личност³. Теоретично е прието, че всеки гражданскоправен субект има правен статут⁴, който е необходим за участието му в правния живот, а най-важните белези на правния субект от категорията физическо лице са правоспособността и дееспособността⁵. В българското право правосубектността на физическите лица съвпада с тяхната правоспособност⁶, като правният режим на правоспособността на физическите лица се основава на чл. 4, ал. 2, чл. 6, ал. 1 от Конституцията на Република България⁷ и чл. 1 от Закон за лицата и семейството⁸. Съгласно чл. 4, ал. 2 от Конституцията ни държавата създава условия за свободно развитие на човека, а чл. 6 установява основния принцип на равенство пред закона, който намира изключително важно приложение по отношение на физическите лица⁹. Съответно българският законодател в ЗЛС е застъпил разбирането, че правоспособността означава възможността на всяко физическо лице да има права и задължения. Но правоспособността не е достатъчна, за да се придобиват права или поемат задължения с лични действия. За да стане това възможно, е необходимо физическото лице да има и дееспособност. Така чрез дееспособността е дадена възможността на едно лице да упражнява права и задължения с лични действия по своя собствена

³ Таджер, В. (2001). *Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял 2*. София: Софи-Р, 64–65.

⁴ Правният статут на физическите лица се явява съвкупност от правоспособност, дееспособност и деликтоспособност. Вж. Ташев, Р. (2010). *Обща теория на правото*. София: Сиби, 369–373.

⁵ Павлова, М. (2002). *Гражданско право – обща част*. Второ преработено издание. София: Софи-Р, 233.

⁶ Ташев, Р. Цит. съч., 354–369.

⁷ Конституция на Република България (КРБ), Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., посл. изм. ДВ, бр. 100 от 18.12.2015 г.

⁸ Закон за лицата и семейството (ЗЛС), Обн., ДВ, бр. 182 от 09.08.1949 г., посл. изм. ДВ, бр. 120 от 29.12.2002 г.

⁹ „И макар че по своята биологическа природа хората не са еднакви по способности, то обективното право им е създало еднакви възможности за участие в правния живот.“ Вж. Павлова, М. Цит. съч., 233.

воля и преценка. Именно дееспособността подлежи на ограничаване или отнемане, ако се приеме, че лицето не може да се грижи за своите работи поради липса на зряла воля и съзнание, т.е. не разбира смисъла и значението на последиците на отделните действия. Следва да се посочи, че правоспособност се разглежда в правната доктрина като правно качество, състоящо се в абстрактната възможност на едно лице да придобива или да бъде носител на конкретни права и задължения¹⁰. Но освен правоспособност физическите лица притежават и дееспособност. Като в доктрината е прието, че дееспособността е годност да се извършват правомерни правни действия, чрез които могат да се пораждат, съхраняват, изменят, погасяват или прекратяват права и задължения чрез лични действия¹¹. Дееспособността настъпва в такъв момент от развитието на човешкото същество, когато то е достигнало необходимата психо-физическа и интелектуална зрялост¹².

Оттук, освен от правната доктрина, изхождайки и от нашето законодателство, по отношение на правоспособността няма никакво съмнение, че тя се придобива от всяко физическо лице и се загубва единствено след смъртта а лицето (вж. чл. 1 от ЗСЛ), но не така е поставен въпросът за дееспособността. Към настоящия момент българското законодателство лишава лицата с психически увреждания от дееспособност чрез поставянето им под запрещение, което води задължението да търпят пълното си или ограниченото участие в обществения, политическия и икономическия живот. Съответно те са лишени в голяма степен от реализирането на основни права. Недееспособните лица са зависими при задоволяване на своите потребности от волята и действията на други физически лица¹³. Нещо повече, недееспособните лица са изключени от кръга на правните субекти, които могат да упражняват редица права според нашето законодателство.

Така въпросът за дееспособността на лицата с психически увреждания следва да бъде изяснен съгласно нашето законодателство и съответно да се съпостави с КПХУ с цел всеобхватност по отношение на правния статут на тези лица. Дееспособността на българските лица е регламентирана от разпоредбите на чл. 5 от ЗЛС. Съгласно чл. 5, ал. 1 от ЗЛС непълнолетните и пълнолетните, които поради слабоумие или душевна болест не могат да се грижат за своите работи, се поставят под пълно запрещение и стават недееспособни. За да бъде поставено едно лице под ограничено запрещение, е необходимо то да бъде пълнолетно и поради слабоумие или душевна болест да не може да се грижи за своите работи, но състоянието му да не е така тежко, че да бъде поставено под пълно запрещение (арг. чл. 5, ал. 2 ЗЛС).

Видно от цитираните текстове, условията за поставяне под запрещение са две и са кумулативни:

- 1) да е налице болестно състояние на лицето, което да засяга интелекта, психиката и волята;
- 2) това болестно състояние да се е отразило върху възможността на лицето да осъзнава действията и волеизявленията си.

В цитирания закон са посочени изчерпателно две групи заболявания: слабоумие – това е вродено психическо заболяване, при което са възможни различни степени на умствено недоразвитие – идиотия, имбецилност, дебилност, олигофрения; и душевна болест (психопатия) – това са придобити психически заболявания – шизофрения, епилепсия и др.

¹⁰ Пак там, 235.

¹¹ Пак там, 249–267.

¹² Пак там, 251.

¹³ Зиновиева, Д., Н. Гевренова (2012). *Правен режим относно лицата с психически увреждания*. София: Сиела, 91.

Освен това българската законодателна рамка е постановила процедура за поставяне под запрещение¹⁴, която е доста сложна по своята правна същност. Процедурата съдържа два елемента – медицинско освидетелстване и юридическо действие. Правната уредба на поставянето под запрещение е комплексна – включва материалноправна норма (чл. 5 ЗЛС) и процесуалните правила за особено исково производство по реда на чл. 336–340 от ГПК¹⁵.

Едва след ратификацията на Конвенцията за правата на хората с увреждания проблемът с дееспособността на лицата с психически увреждания влиза във фокуса на нашето общество, тъй като националното ни законодателство се оказва, че не е в съответствие с разпоредбите на чл. 12 от посочената конвенция. Чл. 12 от КПХУ се отнася до двете понятия: правоспособност и дееспособност. Съгласно разпоредбите на Конвенцията ратифицираните я държави следва да осигурят на хората с увреждания, включително на хората с психически увреждания, възможността чрез лични действия да придобиват права и поемат задължения, както и да ги упражняват. Наред с това следва да предприемат подходящи мерки за осигуряване на достъп на хората с увреждания до необходимата им подкрепа за реализиране на тяхната правоспособност и дееспособност. Правата на хората с увреждания, гарантирани в чл. 12 от КПХУ, са от съществено значение за ефективното упражняване на други права, предвидени в нея: право на независим живот в общността, достъп до пазара на труда, право да контролират собствените си финансови дела, достъп до банкови кредити, ипотеки и други форми на финансово кредитиране, участие в политическия живот, право на сключване на брак и др.¹⁶ Оттук следва изводът, че концепцията за дееспособността на хората с психически увреждания придобива нови значения, а нормативно регламентиранияте възможности за ограничаване или лишаване от дееспособност в българската законодателна рамка следва да се променят и/или допълнят. Волята на лицата с увреждания при упражняване на собствените им права не може да бъде формирана и изразена от други хора. По този начин съществуващите системи на настойничество и попечителство, основани на заместващо вземане на решения (вместо и от името на лицата с психически увреждания), следва да бъдат заменени от друг вид правни механизми, които да гарантират и осигуряват подкрепящо вземане на решения от самите лица с психически увреждания¹⁷. В тази връзка с основание може да се посочи, че е необходимо националната ни законодателна рамка да бъде променена по отношение на дееспособността на лицата с психически увреждания. Техният правен статут следва да бъде детайлно регулиран с цел осигуряване на възможности за упражняване на основни права, посочени в КПХУ. По този начин българското законодателство би могло да се синхронизира с наднационалната правна рамка, от една страна, а от друга – би постигнало осъвременяване на вътрешната правната регламентация по от-

¹⁴ Процедурата за поставяне под запрещение е регламентирана в разпоредбите на чл. 336–340 от ГПК. Искането за поставяне на едно лице под пълно или ограничено запрещение може да бъде направено от съпруга, от близки роднини, от прокурора и от всеки, който има правен интерес от това. В тези производства участието на прокурор е задължително (арг. чл. 336, ал. 2 ГПК).

¹⁵ Граждански процесуален кодекс (ГПК), Обн., ДВ, бр. 59 от 20.07.2007 г., посл. изм. ДВ, бр. 62 от 05.08.2022 г.

¹⁶ Flynn, E. (2011). *From Rhetoric to Action: Implementing the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. Cambridge University Press, 18.

¹⁷ Вж.: Анализ на БЦНП (2011). Равенство на хората с увреждания при упражняване на основни човешки права съгласно Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания [онлайн] [прегледан на 23.03.2022]. Достъпен на: http://www.equalrights.bcnl.org/uploadfiles/documents/bg_review_uncrpd_final.pdf. Подробно се излага концепция по отношение на гарантирането и осигуряването на правни възможности, които да синхронизират изискванията на КПХУ с националното законодателство по отношение и на лицата с психически увреждания.

ношение на лицата с психически увреждания, избягвайки най-крайната мярка за отнемане на правосубектността на дадено лице (разбира се, при условия, че здравното състояние на конкретното лице го позволява)¹⁸.

Към настоящия момент съобразно нашето законодателство тези лицата с психически увреждания, които са поставени под запрещение, са лишени или ограничени от участие в обществения, политическия и икономическия живот. Така се стига до ограничаването, респективно до лишаването им в голяма степен от възможността да упражняват основни права. Същите са силно зависими от волята и действията на други лица. Това води до противоречие със заложените принципи в КПХУ да се осигури равенство пред закона за лицата с увреждания, признавайки тяхната дееспособност. А от друга страна, смятам, че дори е налице несъответствие и с чл. 6, ал. 2 от Конституцията на Република България, където иманентно присъстват и лицата с увреждания, тъй като е прогласено, че всички са равни пред закона. Съответно застъпеното разбиране, че израз на конституционното изискване за особена закрила на лицата с психически увреждания е отнемането на дееспособността им с цел да се защити техният интерес през последните години, все повече изглежда твърде неактуално¹⁹ с оглед на съвременните принципи на демокрация, хуманизъм и правова държава. Несъмнено виждането на Радослава Янкулова, изразено в „Запрещението в практиката на европейските конституционни съдилища“ по отношение на правното регулиране на дееспособността, уредено в Закона за лицата и семейството, който е в сила от 1949 г. и предшества приемането на Конституцията от 1991 г., следва да се подкрепи. Същата подчертава, че „В този смисъл действащата конституционна уредба „заварва“ режима на недееспособността, който не е проявление на осъзната и прогласена в чл. 51, ал. 3 от Конституцията потребност от повишена чувствителност към нуждите на хората с увреждания, а е наследство от отминалия тоталитарен режим“²⁰. На практика лице с отнета дееспособност е законово възпрепятствано само да инициира производство за отмяна на запрещението, което се явява косвено ограничение за конституционното право на защита при нарушени или застрашени права, прогласено в чл. 56 от Конституцията. В тази връзка мнението на Валентина Попова²¹, че на законодателя не му е стигнало нито времето, нито силите да обърне внимание на спецификата на съдебното производство за поставяне, респективно за отмяна на запрещението, също заслужава внимание.

На практика лицата с психически увреждания и отнета или ограничена дееспособност са лишени от редица основни права, тъй като същите са възпрепятствани да извърш-

¹⁸ Вж.: БЦНП (2014). Становище за променената с член 12 от КПХУ нова „ФОРМУЛА“ за дееспособността – възможността за всички да упражняват правата си. *БЦНП* [онлайн] [прегледан на 23.03.2022]. Достъпен на: <https://bapid.com/bapid/wp-content/uploads/2014/08/statementdraftupdated.pdf>; Вж. също: Анализ на БЦНП (2011). Равенство на хората с увреждания при упражняване на основни човешки права съгласно Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания [онлайн] [прегледан на 23.03.2022]. Достъпен на: http://www.equalrights.bcnl.org/uploadfiles/documents/bg_review_uncrpd_final.pdf; В анализа основно се акцентира върху предоставяне на възможности определени действия на лице с психическо увреждане да се подпомагат от попечител и/или настойник, а не изцяло попечителството, респективно настойничеството да изместват правата на такова лице. Разглежда се въпросът българското законодателство да създаде и процедура по отмяна на ограничаването и лишаването на дееспособността с оглед настъпили промени в състоянието на лицето с психически увреждания

¹⁹ Тодорова, В. (2015). Българската дискусия за запрещението – между решението на Конституционния съд и Законопроекта за физическите лица и мерките за подкрепа. *Правна мисъл*, № 2, 101–102.

²⁰ Янкулова, Р. (2017). Запрещението в практиката на Европейските конституционни съдилища. *Правна мисъл*, № 3, 15–17.

²¹ Вж. Сталев, Ж. (2012). *Българско гражданско процесуално право*. IX прер. и доп. изд. София: Сиела, 725–726.

ват правни действия самостоятелно и са поставени в непосредствена зависимост от волята на други лица. Тъй като други лица вземат решения и извършват правни действия, което не е съобразно със степента на конкретното увреждане, то институтът на запрещението, защитавайки интересите на даденото лице, създава и предпостави за лишаване от права.²²

Изхождайки от гореизложеното, може да се посочи, че основен проблем на правния статут на лицата с психически увреждания в България е отнемането, респективно ограничаването на тяхната дееспособност, а това от своя страна влече след себе си редица проблеми по отношение на правата, които тези лица загубват, след като са лишени от това правно качество. Тяхната воля и техните основни права, като разпореждане с гражданско-облигационни отношения, както и в семейните и наследствени отношения, имуществени права и отношения, както и достъп до правораздаване, са силно ограничени, като дори в случаите на пълно запрещение са отнети. Други лица вземат решения и извършват правни действия, а институтът на запрещението невинаги може да бъде достатъчно ефективен за целите на съвременната парадигма по отношение на правосубектността на лицата с психически увреждания.

В гражданския оборот лицата с психически увреждания, лишени от дееспособност, не могат да упражняват правото на сключване на сделки, с оглед на което те са лишени от участие в общественно-икономическия живот. На практика лица с отнета дееспособност поради психически увреждания са лишени от правото да сключват договори, не могат да бъдат страна по договор и съответно тяхната воля се определя от настойника им. Оттук следва изводът, че автоматично, без да се отчита степента на способността на тези лица да вземат решения, с които да изразяват воля, те са ограничени, респективно лишени да участват в гражданския оборот. В този аспект по отношение на гражданско-облигационните права на лицата с психически увреждания следва, че са лишени и от участие в разпореждането с техни недвижими вещи. Следва да се посочи, че съдебната практика по производства за поставяне под запрещение на лица с психически увреждания в множество от случаите разкрива, че правният интерес и мотивите на ищците в такива дела се основават на база имуществени отношения с лицето, чието отнемане на дееспособност се иска. По този начин, поставяйки лицето под пълно запрещение и отнемане на дееспособността му, твърде вероятно е да се постигне определена цел за разпореждане с имуществото на това лице, а и дори да не е корисна целта – то следва да се посочи, че отнемайки се дееспособността на дадено лице, му се отнема не само правото за разпореждане с имущество с цел защитата му, а и други правни интереси, за които то може да е способно да взема решение – като решение за местоживеене или обучение, или лечение²³.

Освен това лицата с психически увреждания са изключени от пазара на труда. Една от причините за това е обстоятелството, че лицата, поставени под пълно запрещение, не могат да сключват трудови договори. Макар на конституционно ниво да е гарантирано правото на труд на лицата с увреждания, то на практика тези с психически увреждания са лишени от тази възможност поради ограничението сами да сключват трудови договори.

Лицата с психически увреждания, лишени от дееспособност, са ограничени и в социален аспект поради загубване на възможността да сключват брак, съответно невъзможност да изграждат семейни връзки и отношения. Следва да бъде подчертано, че българският семеен кодекс ограничава правото на сключване на брак на лица, които са поставени под

²² Factsheet (2013). Legal Capacity of Persons with Intellectual Disabilities and Persons with Mental Health Problems. *European Union Agency for Fundamental Rights* [online] [viewed 27.03.2022]. Available from: <https://fra.europa.eu/en/publication/2013/legal-capacity-persons-intellectual-disabilities-and-persons-mental-health>.

²³ Зиновиева, Д., Н. Гевренова. Цит. съч., 124–126.

пълно запрещение, т.е. тези лица са лишени на практика от възможността за изграждане на семейни отношения, без законодателят да е предвидил механизми, чрез които да се направи конкретна оценка, доколко конкретното лице осъзнава и разбира значението на правното действие от сключването на брак. Освен забрана за сключване на брак същите не могат да упражняват родителски права, нито да бъдат осиновители, без да е дадена законова възможност при промяна на състоянието тези права да се възстановят. На практика тези лица са лишени от правото на семейство и родителство.

Разглеждайки темата за правния статут на хората с психически увреждания – освен материално-правната регламентация по отношение на същите, следва да се засегне и проблемът с процесуалната защита на тези лица. Правото на достъп до съдебна защита за лицата с психически увреждания в България е ограничено. Макар чл. 13 на КПХУ да изисква държавата да осигури на хората с увреждания ефективен достъп до правосъдие наравно с всички останали, то в българското законодателство по отношение на лицата с психически увреждания достъпът до правосъдие е органичен. И това ясно се очертава при преглед на българското процесуално законодателство по отношение на основните процесуални правни норми. Принципът за равенството в правото на защита е инкорпориран и в Административнопроцесуалния кодекс²⁴, и в Гражданския процесуален кодекс²⁵, и в Наказателно-процесуалния кодекс²⁶.

Принципът за равенството в правото на защита е потвърден в АПК: всички лица, които са заинтересовани от изхода на производствата по този кодекс, имат равни процесуални възможности да участват в тях за защита на своите права и законни интереси (чл. 8, ал. 1 АПК). Защита на всички лица, които имат правен интерес или чиито права, свободи или законни интереси са нарушени или застрашени от акт (действие или бездействие) на администрацията, е последователно гарантирана в отделни разпоредби на кодекса. С оглед защитата на правата на хората с увреждания е предвидено, че в случаите, когато страна или друг участник в производството е глухоням, глух, нем или сляп, се назначава тълковник по негово искане. Това се случва и когато процесуалните действия ще бъдат затруднени или не могат да бъдат извършени, ако не се назначи такъв (чл. 14, ал. 5 АПК). Подобна възможност за оказване на подкрепа и съдействие по отношение на хора с психически увреждания няма.

Гражданското процесуално право в България урежда процесуалната правоспособност, а именно, че този, който може да участва в гражданския процес, независимо от качеството си на ищец или ответник, е този, който е правоспособен по материалното право (чл. 27, ал. 1 ГПК). Дееспособните физически лица извършват съдопроизводствените действия лично, а ограничено запретените извършват съдопроизводствените действия лично, но със съгласието на попечителите си; поставените под пълно запрещение се представляват от законните си представители (чл. 28 ГПК). Това означава на практика, че хората с увреждания, които са поставени под ограничено или пълно запрещение, имат законови ограничения за лично участие в процесуалните действия. Личното участие е под условие – съгласието на попечителя – за ограничено запретените, а е изцяло изключено и заместено с участие на законния представител при пълно запретените. Тези ограничения се отнасят и по отношение на правото на предявяване на иск. В българския граждански кодекс също е предвидена въз-

²⁴ Административнопроцесуален кодекс (АПК), Обн., ДВ, бр. 30 от 11.04.2006 г., посл. изм. ДВ, бр. 15 от 19.02.2021 г.

²⁵ Граждански процесуален кодекс (ГПК), Обн., ДВ, бр. 59 от 20.07.2007 г., посл. изм. ДВ, бр. 62 от 05.08.2022 г.

²⁶ Наказателно-процесуален кодекс (НПК), Обн., ДВ, бр. 86 от 28.10.2005 г., посл. изм. ДВ, бр. 62 от 05.08.2022 г.

можност за назначаване на тълковник, когато в делото участва глухо или нямо лице (чл. 4, ал. 3 ГПК). Но отново подобна мярка за осигуряване на съдействие не е предвидена по отношение на лица с психически увреждания. Дори, както и по-горе беше посочено, лицата, поставени под пълно запрещение, не попадат в кръга на правните субекти, които могат да търсят съдебна отмяна на запрещението²⁷.

В НПК е гарантирано равенството на всички граждани, участващи в наказателното производство. Не се допускат никакви ограничения на правата или привилегии, основани на раса, народност, етническа принадлежност, пол, произход, религия, образование, убеждения, политическа принадлежност, лично и обществено положение или имуществено състояние. Това означава, че и здравословното, физическото и психическото състояние на гражданите не е основание за ограничаване на техните процесуални права. Гарантирано е и правото на защита на обвиняемия, включително чрез разясняване на процесуалните права на лицата и осигуряване на възможност да ги упражняват (чл. 15 НПК). Правото на защита на хората с увреждания е гарантирано с изискването за задължително участие на защитник, когато обвиняемият страда от физически или психически недостатъци, които му пречат да се защитава сам. Ето защо е предвидено, когато обвиняемият или свидетелят е глух или нем, да се назначава тълковник (чл. 142, ал. 3 НПК). Наказателно-процесуалното право въвежда ограничение за лица с физически или психически увреждания да не могат да бъдат свидетели, но само когато това пречат правилното възприемане на фактите, както и възможността да дават достоверни показания за тях (чл. 118, ал. 3 НПК). Това означава, че в наказателния процес хората с увреждания могат да се явяват в качеството си на свидетели, но даваните от тях показания се преценяват с оглед на възможността им за правилно възприемане на фактите и даване на достоверни показания, което до голяма степен пречат тази възможност за лица с интелектуални увреждания²⁸.

От разгледаните разпоредби на българското процесуално право следва изводът, че лицата с психически увреждания и поставени под запрещение остават ограничени по отношение на правото на достъп до правосъдие – най-ярко това се забелязва при гражданско-процесуалните права. Пълното лишаване на запрещения от дееспособност е предпоставка за невъзможността лицето само да поиска от съдилищата преразглеждане на поставянето си под пълно запрещение. Съгласно чл. 340 във връзка с чл. 336, ал. 1 от ГПК запретино лице не е сред кръга субекти, които са процесуално легитимирани да поискат от съда отмяна на запрещението, макар точно такова лице да има основен интерес. Този законодателен недостатък е критикуван остро от Европейския съд по правата на човека (ЕСПЧ)²⁹, който в решение по делото Станчев срещу България³⁰ постановява, че с оглед на гаранти-

²⁷ От 2017 г. вследствие на осъдително решение на ЕСПЧ – по делото Станев срещу България – с промяна в чл. 340, ал. 2 на Гражданския процесуален кодекс е дадено право на ограничено запретино лице да иска отмяната на запрещението си. Но по отношение на пълното запрещение въпросът остава неуреден.

²⁸ БЦНП (2014). Становище за променената с член 12 от КПХУ нова „ФОРМУЛА“ за дееспособността – възможността за всички да упражняват правата си. *БЦНП* [онлайн] [прегледан на 23.03.2022]. Достъпен на: <https://bapid.com/bapid/wp-content/uploads/2014/08/statementdraftupdated.pdf>.

²⁹ В редица свои решения Европейският съд по правата на човека се е произнасял във връзка с установени нарушения на конкретни права на запретино лице – правото на пряк достъп до съд – делото Станев срещу България, делото *Salontaji-Drobnjak v. Serbia* (решение от 13.01.2010), *Shtukaturov v. Russia* (молба № 44009/05, решение от 27.03.2008), правото на гласуване по чл. 3 от Протокол 1 към Конвенцията – делото *Alajos Kiss v. Hungary* (решение от 20.08.2010). Поставянето на лице под запрещение се разглежда от Съда в Страсбург като нарушаване на правото на личен живот по чл. 8 от ЕКПЧ – така *Shtukaturov v. Russia*, *Salontaji-Drobnjak v. Serbia*.

³⁰ Вж. Решение на ЕСПЧ от 17.01.2012 г. по дело Станчев срещу България (36760/06). *Република Бъл-*

рането на правото на достъп до съда от чл. 6 на Конвенцията за защита правата на човека и основните свободи при определяне на гражданските права запретеното лице трябва да има осигурен непосредствен достъп до съда с цел преразглеждане на мярката. ЕСПЧ сочи, че поставянето под запрещение препятства достъпа до правосъдие, а на лице, поставено под запрещение, трябва да е осигурен пряк достъп до правосъдие.³¹ Също така ЕСПЧ изрично подчертава някои основни проблеми на българската уредба и „растящото значение, което международните инструменти за защита на лицата с психични разстройства днес придават на предоставянето на максимална юридическа автономност на тези лица“³². ЕСПЧ посочва, че българското законодателство не предоставя достатъчно надежден и непосредствен достъп до съд на запретеното лице (макар това дело да се отнася до ограничено запрещение, изложените доводи важат и за пълното запрещение). Макар ЕСПЧ да осъди България за нарушени права на лица, поставени под запрещение, като изтъкна някои основни проблеми на българската уредба, то все още този въпрос не е уреден напълно. Българските съдилища са поставени в трудната ситуация на избор между вътрешното право и международен договор – КПХУ, чиито норми са с по-висок ранг и имат предимство, осигурено от Конституцията. Така например в Решение на СГС от 04.11.2013 г., г.о., пети брачен състав, посочва, че „чл. 5 ЗЛС е в противоречие с тези норми и не следва да се прилага. За съжаление, липсват вътрешноправни механизми, приети от българския законодател, които да определят конкретните мерки за защита и мерки за подкрепа, които държавата и в частност съдът следва да осигури на хората с увреждания в България. Съдът е поставен в положение директно да прилага принципи и норми, за които липсват конкретни мерки за приложение, като по този начин е в риск да не даде пълна защита на ответника“.

През 2014 г. омбудсманът на Република България също прави опит да повдигне въпроса за правния статут на лицата с психически увреждания, като депозира искане до Конституционния съд за обявяване на противоконституционността на частта от разпоредбата на чл. 5, ал. 1 и ал. 3 от ЗЛС, които гласят „и стават недееспособни“. Искането на омбудсмана е аргументирано на първо място с разпоредбите на Конституцията на Република България: чл. 4, ал. 2, с които се гарантират животът, достойнството и правата на личността, т.е. държавата ни е длъжна да гарантира достойнството и правата на личността; и на второ място с разпоредби на КПХУ, които прогласят принципа на зачитане на достойнството, самостоятелността на индивида, свободата на личен избор и пълноценно и ефективно участие в обществения живот. Искането на омбудсмана пред Конституционния съд поддържа становището, че лицата с психически увреждания са ограничени и лишени от права, гарантирани както от Конституцията на Република България, така и от Конвенцията за правата на хората с увреждания. Образувано е конституционно дело № 10/2014 г. Съответно с Решение № 12/2014 г. Конституционният съд отхвърля искането, но посочва и следното: „Националните норми относно ограничаването на дееспособността на лицата, поставени под запрещение, съответно приравняването на режима на поставените под пълно запрещение на малолетните, а на поставените под ограничено запрещение – на непълнолетните, трябва да се тълкуват стеснително по начин, който изпълнява конституционното изискване да се осигури засилена защита на хората с психически увреждания. Тяхното единствено предназначение е да предпазват такива лица от извършването на правни действия, с които биха могли да увредят собствените си интереси, както и да обезпечат сигурност на гражданския обо-

гария/Министерство на правосъдието [онлайн] [прегледан на 27.03.2022]. Достъпен на: <https://mjs.bg/home/index/48312690-3f31-497b-88ba-3ee5e458e500>.

³¹ Пак там, параграфи 241–247.

³² Пак там, параграф 244.

рот чрез охраняване на правата и интересите на третите лица, които също могат да бъдат засегнати. Привеждането на законодателството в съответствие с Конвенцията за правата на хората с увреждания не може да се постигне с неприлагането на въпросните разпоредби. Защитата на правата на хората с психически увреждания е въпрос от компетентността на Народното събрание, което трябва да приеме съответното законодателство за режима на недееспособността“.

С цитираното решение Конституционният съд приема, че по отношение на лицата с психически увреждания особената защита включва и предпазването на тези лица от извършване на правни действия, с които те биха могли да увредят собствените си интереси. Важен елемент от тази защита е институтът на поставянето под запрещение, доколкото поради естеството на тяхното състояние няма друг по-ефективен начин за защита на техните интереси, на интересите на трети лица и на обществото като цяло. До приемането на нова уредба, която да е в съответствие с европейското и международното право, разпоредбата на чл. 5, ал. 1 ЗЛС следва да се прилага, макар и ограничително, като способ за подкрепа и съдействие на нуждаещите се лица³³. Следва да се посочи и особеното мнение на съдия Георги Ангелов по к.д. № 10/2014 г., който изразява подкрепа по отношение на искането на омбудсмана и посочва, че Конституцията прогласява равенство на всички хора, тъй като се раждат свободни и равни по достойнство и права. Съответно съдия Георги Ангелов посочва още, че чл. 6, ал. 2 на Конституцията не позволява обявяването на увредените за недееспособни, както прави Законът за лицата и семействата в чл. 5, ал. 1, и дори той посочва още: „нито заместването им при упражняването на техните права от друг, както постановява оспореният чл. 5, ал. 3 ЗЛС. Тези опции не попадат в прогласената и възложена от чл. 51, ал. 3 от Конституцията особена закрила на държавата и обществото спрямо увредените“. Цитираният съдия посочва също така, че „Противоречие на оспорените норми с чл. 12 и 13 от Конвенцията е налице, дори и ако такова между тях и основния закон няма, както приема решението“. Той завършва становището си с мнение, че всъщност в основата на проблема е разширяването на границите на свобода на всеки индивид, т.е. осъвременяването по отношение на правата на всяко човешко същество ще се постигне, като преди това всеки е осъзнал тази необходимост.

През настоящата година ЕСПЧ отново осъди България по делото Анатолий Маринов срещу България (жалба № 26081/17)³⁴, където въпросът за нарушени права на лице с психическо заболяване, поставено под запрещение, отново е основание за критика на националното ни законодателство. В решението си от 15.02.2022 г. ЕСПЧ посочва, че лишаването от изборително право е безогледно, „автоматично следващо от факта на поставянето му под запрещение, и че едно производство за отмяната на запрещението не би разгледало отделно въпроса с правото му да гласува“. В решението се акцентира, че при отхвърляне на искането за отмяна на запрещението ограничението би останало, без да се изследва капацитетът на жалбоподателя да прави съзнателни избори при упражняване на правото си на глас“. Ето защо производството по отмяна на запрещение по глава двадесет и осма на Гражданския процесуален кодекс Съдът не намира за ефективно правно средство за защита. В решението си ЕСПЧ допълва: „Поради това Съдът заключава, че безразборното отнемане на изборителните права на жалбоподателя – без индивидуализиран съдебен контрол и единствено

³³ Вж. Решение № 12 от 17.07.2014 г. на Конституционния съд на Република България по к.д. № 10/2014 г. (Обн., ДВ, бр. 61 от 25.07.2014 г.)

³⁴ Вж. Case of Anatoliy Marinov v. Bulgaria (Application no. 26081/17), 15 February 2022. HUDOC [online] [viewed 27.03.2022]. Available from: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22decision%2026081/17%22%22%7D>.

въз основа на факта, че психичното му увреждане е налагало поставянето му под ограничено запрещение – не може да се смята за пропорционално на легитимната цел на ограничаването на правото на глас“. ЕСПЧ посочва още, че „третирането на всички лица с интелектуални или психиатрични увреждания като еднородна група е спорно и ограничава техните права“³⁵. Този акт на ЕСПЧ отново напомни, че българското законодателство трябва да се осъвремени по отношение на правния статут и съответно правата на лицата с психически увреждания. А особено институт на запрещението следва да бъде преосмислен, тъй като запрещението в България е с уредба от XIX век, което практически не отговаря на нуждите на съвременния правен ред.

Правният статут на лицата с психически увреждания в България повече от десетилетие продължава да вълнува обществеността. И макар чисто теоретично този проблем да се анализира и съответно да се правят предложения за промяна на българската законодателна рамка, то до настоящия момент темата продължава да е актуална, без да са предприети съществени стъпки за осъвременяване на законодателството.

Основен проблем остава отнемането, респективно ограничаването на дееспособността на лицата с психически увреждания. Така недееспособните с психически увреждания в България са поставени в силна зависимост от волята и действията на други лица, съответно те са лишени от основни права, без това да е съобразено с психоздравното им състояние, без да са осигурени възможности за самостоятелно упражняване на основни права съобразно спецификата на състоянието на индивида, без да е предвидена мярка самото лице да поиска отмяна на недееспособността му като най-заинтересовано. Последниците от лишаването, респективно ограничаването на дееспособността им като вторичен ефект носи след себе си редица проблеми по отношение на правата, които тези лица загубват, след като са лишени от това правно качество. Други лица вземат решения и извършват правни действия, което не е съобразно със степента на конкретното психическо увреждане, и съответно институтът на запрещението, основавайки се най-вече на защита на интересите на конкретното лице, създава и предпоставки за лишаването му от права.

В заключение следва да се посочи, че като страна по КПХУ Република България и в частност българският законодател трябва да положи усилия за промяна и осъвременяване на нормативната уредба с цел осигуряване на възможности и мерки, с които хората с психически увреждания да бъдат част от субектите на правото, да могат да упражняват правата си, разбира се, пропорционално и съобразно психоздравното си състояние. Защото първата стъпка за осигуряване на равноправието е изграждането на нов подход в правната уредба, засягаща дееспособността, която следва да обезпечи адекватната грижа и подкрепа за лицата с психически увреждания и да даде правната гаранция, че те наистина са равни пред закона както всички други с една основна цел – да упражняват ефективно и съразмерно правата си. В този смисъл необходимостта от детайлна и осъвременена регламентация на правния статут на лицата с психически увреждания е належаща.

³⁵ Пак там, параграф 57.

Библиография

Зиновиева, Д., Н. Гевренова (2012). *Правен режим относно лицата с психически увреждания*. София: Сиела.

Павлова, М. (2002). *Гражданско право. Обща част*. София: Софи-Р.

Сталев, Ж. (2012). *Българско гражданско процесуално право*. IX прер. и доп. изд. София: Сиела.

Таджер, В. (2001). *Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял 2*. София: Софи-Р.

Ташев, Р. (2010). *Обща теория на правото*. София: Сиби.

Тодорова, В. (2015). Българската дискусия за запрещението – между решението на Конституционния съд и Законопроекта за физическите лица и мерките за подкрепа. *Правна мисъл*, № 2, 101–102.

Янкулова, Р. (2017). Запрещението в практиката на Европейските конституционни съдилища. *Правна мисъл*, № 3, 15–17.

Factsheet (2013). Legal Capacity of Persons with Intellectual Disabilities and Persons with Mental Health Problems. *European Union Agency for Fundamental Rights* [online] [viewed 27.03.2022]. Available from: <https://fra.europa.eu/en/publication/2013/legal-capacity-persons-intellectual-disabilities-and-persons-mental-health>.

Flynn, E. (2011). *From Rhetoric to Action: Implementing the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. Cambridge University Press.

THE LEGAL STATUS OF PERSONS WITH MENTAL DISABILITIES IN BULGARIA

Iliana Boyuklieva³⁶

Abstract: The article discusses some problems of the Bulgarian legislation related to legal status of persons with mental disabilities. The national legislation regarding legal status of persons with mental disabilities is considered, outlining the problems of their legal capacity, legal incapacitation and fundamental rights. In this context, it compares the

national legal framework with the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. In conclusion, legal reform is needed to regulate in detail the legal status of these individuals in sync with international principles.

Keywords: persons with mental disabilities, legal status, legal capacity, legal incapacitation, fundamental rights

³⁶ PhD student at the Law Department of New Bulgarian University, e-mail: iliana@bulgarialegal.bg